זמנים: רבעון להיסטוריה, חוברת 44
אביב 1993
pp. 49-51

מקס הורקהיימר, תיאודור ו׳ אדורנו

דיאלקטיקה של הנאורות

הקדמה (1944 ; 1947)

בתחילת העבודה, שהוקדשה כבר עם הטיוטות הראשונות לפרידריך פולוק (Pollock), קיווינו שנוכל לסיימה לקראת יום הולדתו החמישים. אבל ככל שחדרנו יותר אל נבכי המשימה, כך התברר לנו, שהיא מעל ומעבר לכוחותינו.

למעשה, הטלנו על עצמנו לא פחות מאשר לתפוש ולהבין — מדוע שוקעת האנושות אל תוך סוג חדש של ברבריות, במקום שתעבור אל מצב אנושי אמיתי. המעטנו בהערכת הקשיים שבהצגת הדברים, כיוון שעדיין בטחנו יותר מדי בתודעה בת־זמננו. אף שהבחנו כבר לפני שנים רבות, שבְּמפעל־המדע המודרני משלמים על התגליות הגדולות במחיר הידרדרות מחמירה והולכת של ההשכלה התיאורטית (theoretische Bildung), האמנו לפחות שרשאים אנו להגביל את תוצאות התחקותנו אחר עקבות המפעל המדעי ולהעמידן במיוחד על ביקורת מִשנות מקצועיות או על ההוספה עליהן. מבחינת הנושאים, לפחות, אמורה היתה עבודתנו לדבוק במקצועות המדע המסורתיים: סוציולוגיה, פסיכולוגיה ותורת ההכרה.

ברם, הפרגמנטים שקובצו בחיבור זה מעידים על כך, שהיינו חייבים לוותר על האמון שנתַנו בתודעה בת־זמננו. אם הטיפוח והבחינה הערניים של המורשת המדעית מהווים מומנט של הכרה (Erkenntnis) — במיוחד במקום שבו טהרנים פוזיטיביסטים מעבירים את האחריות עליה לרשות השִכחה, משל היתה מעמסה חסרת־תועלת — אזי בהתמוטטותה הנוכחית של הציוויליזציה האזרחית־בורגנית (bürgerliche Zivilisation) מוטלים בספק לא רק המפעל של המדע, אלא גם הטעם שלו. מה שהפאשיסטים נחושי המצח מהללים בצביעות, ומה שהמומחים הסתגלנים של ההומניות מיישמים באופן נאיבי — ההרס העצמי הבלתי־נלאה של הנאורות — כופה את החשיבה לכך, שתאסור על עצמה גם את התמימות האחרונה נוכח נְהגיה ומגמותיה של רוח־הזמן. בהגיע הציבוריות למצב, שבו נעשית המחשבה באופן בלתי־נמנע לסחורה, והשפה — לפרסומת שלה, חייב ניסיון ההתחקות אחר עקבות השחתה זו לוותר על הנאמנות לדרישות הלשוניות והמחשבתיות התקֵפות לה, לפני שתוצאותיהן ההיסטוריות־עולמיות של דרישות אלה יסכלו אותו לחלוטין.

אילו אמורים היו הדברים רק במכשולים, שהם תולדת האינסטרומנטליזציה השוכחת־עצמה של המדע, אזי יכלה החשיבה על אודות שאלות חברתיות לפחות לקשור עצמה למגמות המנוגדות למדע הרשמי. אבל גם מגמות אלה נלכדו בתהליך הכולל של הייצור. הן השתנו לא פחות מהאידיאולוגיה שאליה היו מיוחסות. אירע להן מה שקרה מאז ומעולם לרעיון מנצח. בנטשו מרצון את היסוד הביקורתי שלו ובהיעשותו אמצעי גרידא בשירות הקיים, הריהו פועל בעל כורחו להפוך את הפוזיטיבי, שבחר לעצמו, לנגטיבי והרסני. הפילוסופיה, שלמרות שריפת ספרים ואנשים השרתה במאה ה־18 את פחד־המוות על הנבלוּת (Infamie), ערקה כבר תחת שלטון בונפרטה אל הנבלוּת הזאת. בסופו של דבר חמסה האסכולה האפולוגטית של קוֹנְט (Comte) את השליטה על ירושת האנציקלופדיסטים הבלתי־מתפשרים והושיטה את ידה לכל מה שאלה התנגדו לו בשעתם. גלגוליה השונים של הביקורת באפירמציה אינם פוסחים גם על התוכן התיאורטי; אמיתו התנדפה. כיום, כמובן, ממהרת ההיסטוריה הממונעת ומשיגה התפתחויות רוחניות כאלה, והדַברים הרשמיים, שיש להם דאגות אחרות, מחסלים את התיאוריה, שסייעה להם להשיג את מקומם תחת השמש, בטרם תוּכל לזנות עצמה כהוגן.

לפיכך, בתחושת האשמה העצמית שלה אין המחשבה רואה עצמה כמי שמנוּעה רק מהשימוש האפירמטיבי בשפת מושגים מדעית ויומיומית, אלא לא פחות מכך גם מהשימוש בשפת מושגים מתנגדת. כבר אין עומד לרשותנו שום ביטוי, שאינו שואף להסכמה עם כיווני החשיבה השליטים; ומה שהלשון השחוקה אינה מצליחה לבצע מתוך פעולתה העצמית, מושלם במדויק על־ידי המנגנונים החברתיים. בכל התחומים קיימות אינסטנציות מקבילות לצנזורים, שתעשיות הקולנוע מעמידות לעצמן מרצונן החופשי מחשש לעלוּת כללית גבוהה יותר. התהליך העובר על טקסט ספרותי — אם לא בראיית הנולד האוטומטית של הסופר, אז בכל מקרה באמצעות מטֶה של לקטורים, עורכים למיניהם וסופרי צללים, בתוך משרדי ההוצאות־לאור ומחוצה להם — עולה ביסודיותו על כל צנזורה. הפיכת תְפקודיה של הצנזורה למיותרים לחלוטין נראית כשאיפתה של מערכת החינוך, למרות כל הרפורמות הנדיבות. בהשקפה, שללא הגבלתה הקפדנית של הרוח־המכירה לקביעת עובדות ולחישוב סבירויות היתה זו נשארת פגיעה מדי להשפעה של שרלטניות ואמונות תפלות, מוכשרת הקרקע החרֵבה לקליטה הבהולה של שרלטניות ואמונות תפלות. כפי שהאיסור על מוצר רעיל הקנה מאז ומתמיד גישה אליו, כך מכשירה חסימת כוח־הדמיון התיאורטי את הטירוף הפוליטי. ואף במידה שבני־האדם עדיין אינם נכנעים לו, הרי נשללים מהם אמצעי ההתקוממות, הן על־ידי מנגנוני הצנזורה החיצוניים והן על־ידי הצנזורה הנוטעת עצמה בהם.

המבוי הסתום, שמצאנו בו את עצמנו בעבודה זו, הוכיח את עצמו, אם כן, כְּאוביקט הראשון שהיה עלינו לחקור: ההרס העצמי של הנאורות. אין אנו מטילים ספק בכך — וכאן טמונה הנחת המבוקש שלנו — שאין להפריד בין החירות בחברה לבין החשיבה הנאורה. עם זאת, ברור לנו באותה מידה, שמושג החשיבה הזאת עצמה — לא פחות מהצורות ההיסטוריות הקונקרטיות, מוסדות החברה שחשיבה זו שזורה בהם — מכיל כבר את הנבט של הנסיגה המתרחשת כיום בכל מקום. אם אין הנאורות קולטת בתוך עצמה את הרפלקסיה על המומנט הנסגני הזה, אזי היא חורצת בכך את גורלה שלה. בכך שההתבוננות בהרסני אשר בקִדמה ממשיכה להיות מופקרת לידי אויביה, מאבדת החשיבה, שנעשתה פרגמטית בעיניים עצומות, את אופייה, אופי של ביטול דיאלקטי (aufhebender Charakter), ולפיכך גם את הקשר לאמת. בנכונותם המסתורית של ההמונים המחונכים טכנולוגית להיתפס בכֶשף של כל עריצות שהיא, בזיקת ההרס העצמי שלהם לפרנויַת־עם לאומנית, בכל חוסר־ההיגיון שאין הדעת סובלתו — באלה מתגלה חולשת ההבנה התיאורטית בת־ימינו.

אנו מאמינים שבפרגמנטים האלה אנו תורמים להבנה התיאורטית, באמרנו שאת סיבת הנסיגה־החוזרת מהנאורות אל המיתולוגיה אין לחפש כל־כך במיתולוגיות שנועדו במיוחד לשם הנסיגה הזאת — מיתולוגיות לאומניות, עבודת אלילים ושאר מיתולוגיות מודרניות — אלא דווקא בנאורות עצמה, בהיותה משותקת מאימת האמת. מבחינה זאת יש להבין את שני המושגים באופן ממשי, ולא סתם באופן היסטורי־רוחני. כפי שהנאורות מבטאת בהיבט־האידיאה שלה המגולם באישיוּת ובמוסדות את התנועה הממשית של החברה האזרחית־בורגנית בבחינת שלמוּת, כך אין האמת מהווה רק תודעה תבונית, אלא באותה מידה גם עיצובה של תודעה זו בממשות. אימת בנה הראוי של הציוויליזציה המודרנית מפני הפרישה מהעובדות — עובדות שעוצבו כבר בעצם פעולת התפישה באמצעות הנְהגים השליטים במדע, בעסקים ובפוליטיקה — איננה אלא הפחד מפני הסטייה החברתית. באמצעות הנְהגים הללו מוגדר גם מושג הבהירות בשפה ובמחשבה, והוא אמור להיות מספיק כיום לאמנות, לספרות ולפילוסופיה. מושג זה אוסר את החשיבה הקובעת יחס נגטיבי כלפי העובדות וכלפי צורות החשיבה השליטות, בבחינת סִרבול אפל, או מוטב — כמחשבה זרה; בכך הוא מצמית את הרוח לעיוורון הולך ומחמיר.

הדברים אמורים במצב ללא תקנה, שבו גם איש הרפורמה הכן ביותר, הממליץ בלשון שחוקה על ההתחדשות, גם הוא מחזק את כוחו של הקיים, שהוא מבקש לשבור, בכך שהוא מאמץ לעצמו את מערכת הקטיגוריות התואמת ואת הפילוסופיה הניצבת מאחוריה. הבהירות הכוזבת איננה אלא ביטוי אחר של המיתוס, שתמיד היה אפל ומאיר בעת ובעונה אחת. מאז ומעולם זיהה המיתוס את עצמו באמצעות אינטימיות משפחתית ובהיותו פטור מעמל המושג.

שקיעת הטבע של בני־האדם כיום אינה ניתנת

להפרדה מהקִדמה החברתית. הגידול בפריון הייצור הכלכלי מספק, מחד גיסא, את התנאים לעולם צודק יותר, ומאידך גיסא הוא מעניק למנגנון הטכני ולקבוצות החברתיות החולשות עליו עליונות לאין שיעור על שאר האוכלוסייה. הפרט מבוטל לחלוטין נוכח הכוחות הכלכליים. כוחות אלה מוליכים בכך את שליטת החברה על הטבע אל רמה, שלא היה אפשר לשערה מעולם. הפרט נעלם נוכח המנגנון, שאותו הוא משרת; בד בבד מספק המנגנון הזה את הפרט טוב יותר מאשר אי־פעם בעבר. במצב העניינים הלא־צודק גדלות אין־אונותו וצייתנותו של ההמון יחד עם הגידול הכמותי בשפע הסחורות העומד לחלוקה. העלייה ברמת־חייהם של בני השכבות הנמוכות, שהיא מרשימה מבחינה חומרית ועלובה מבחינה חברתית, משתקפת בהתרחבות הכוזבת של הרוח. משאלתה האמיתית של הרוח היא שלילת ההחפצה (reification, Verdinglichung); כשהרוח מקובעת כסחורת תרבות ומוצעת כמטרת צריכה, היא חייבת להתמוסס. שטף של מידע מדויק ושפע של בידור מהודר־מלוקק מפקחים ומבדחים את האנשים ובה־בעת מטמטמים אותם.

אין הדברים אמורים בתרבות בבחינת ערך, כפי שסברו מבקרי הציוויליזציה האקסלי (Huxley), יאספרס (Jaspers), אורטגה אי גאסט (Ortega y Gasset) ואחרים, אלא בחובתה של הנאורות לבחון את עצמה, שהרי אם לא כן, יימצאו בני־האדם נבגדים לחלוטין. אין לפעול לשם שימור העבר, אלא לשם גאולתה של תקוות העבר, התקווה שחלפה. ברם, העבר ממשיך להתקיים היום בבחינת הרס העבר. בעוד שעד למאה ה־19 התקיימה ההשכלה המכובדת כזכות־יתר במחיר סבלם המחמיר של חסרי ההשכלה, הרי שבמאה ה־20 מחיר מרחב־התעשייה ההיגייני הוא התרכבותן של כל התרבויות, בתוך כור־היתוך עצום. ייתכן שמחיר זה לא היה כה גבוה, כפי שסוברים מגיני התרבות הללו, אילולא היתה מכירת־החיסול של התרבות תורמת לכך, שההישגים הכלכליים יתגלגלו לכדי היפוכם.

בנסיבות הקיימות הופכים טובי־האושר עצמם ליסודות של אומללות. בעבר פעלו המוני כמויותיהם במשברים כלכליים פנימיים בתור מה שמכוּנה ייצור־עודף, עקב העדר הסובייקט החברתי, ואילו כיום גורם ייצור־עודף זה את האיוּם הבינלאומי של הפאשיזם הודות להכתרת קבוצות־כוח כַּסובייקט החברתי הזה: הקִדמה הופכת נסיגה. אילו מרחב התעשייה ההיגייני וכל הכרוך בו — הפולקסוואגן והיכל הספורט — היו רק מחסלים באטימותם את המטאפיזיקה, ניחא, אבל אי־אפשר להישאר

לבלוב וקמילה מאת אוטו דיקס, 1911. "הטלנו על עצמנו לא פחות מאשר לתפוש ולהבין — מדוע שוקעת האנושות אל תוך סוג חדש של ברבריות, במקום שתעבור אל מצב אנושי אמיתי."

שווה־נפש נוכח הפיכתם העצמית של מרחב התעשייה וכל הכרוך בו במכלול החברתי למטאפיסיקה, למסך אידיאולוגי, שמאחוריו מתרכז האסון הממשי. מכאן יוצאים הפרגמנטים שלנו.

המאמר הראשון, הבסיס התיאורטי של הבא אחריו, מבקש להבין מקרוב את הקשר בין התבוניות (Rationalität) לבין הממשות החברתית ובד בבד את הקשר הבלתי־נפרד מזה הראשון — הקשר בין הטבע לבין השליטה על הטבע. הביקורת הנמֹתחת כאן על הנאורות אמורה להכין מושג חיובי של נאורות, מושג אשר יתיר אותה מהסתבכותה בסבך של שליטה עיוורת.

בהכללה גסה אפשר לומר, שהמאמר הראשון עומד בחלקו הביקורתי על שתי תזות: המיתוס, גם הוא כבר נאורות; הנאורות נדחקת חזרה לכדי מיתולוגיה. התזות הללו יידונו בשני פרקים מסתעפים מבעד לשני עניינים ספציפיים. הראשון מביניהם עוקב אחר הדיאלקטיקה של מיתוס ונאורות באודיסיאה, שהיא אחת העדויות המייצגות המוקדמות ביותר של הציוויליזציה המערבית־אזרחית. במוקד ניצבים מושג הקורבן ומושג הוויתור הנזירי (Ensagung), שבהם מתגלים הן ההבדל בין טבע מיתי לבין שליטה נאורה על הטבע והן אחדותם. הפרק המסתעף השני עוסק בקאנט (Kant), בסאד (Sade) ובניטשה (Nietzsche) — משלימיה ומסיימיה חסרי־הרחמים של הנאורות. פרק זה מראה כיצד הכנעתה של כל הוויה טבעית לַסובייקט המתנשא מגיעה לבסוף אל שיאה דווקא בשליטת ההוויה האובייקטיבית העיוורת, בשליטת ההוויה הטבעית. מגמה זו מיישרת את כל ניגודי החשיבה האזרחית־בורגנית, לא כל שכן את הניגוד בין החומרה המוסרית לבין האי־מוסריות המוחלטת.

הפרק ״חרושת התרבות״ מציג את נסיגת הנאורות אל האידיאולוגיה, המוצאת את ביטויה המובהק בקולנוע וברדיו. הנאורות מתקיימת באלה בראש ובראשונה כתחשיב היעילות וכתחשיב טכניקת ההפקה וההפצה; על־פי תוכנה הייחודי, ממצה האידיאולוגיה את עצמה בסגידה אלילית להוויה הקיימת ולכוח המפקח על הטכנולוגיה. בדיון העוסק בסתירה הזאת אנו מתייחסים לחרושת התרבות ברצינות רבה יותר ממה שמתבקש ממנה עצמה. אולם מאחר שהסתמכותה של חרושת התרבות על האופי המסחרי שלה עצמה ונאמנותה המוצהרת לֶאמת מרוככת הפכו מזמן לתירוץ, שבו היא משתמטת מהאחריות לשקר, נשען הניתוח שלנו על היומרה, שהיא פנימית באופן אובייקטיבי למוצרים, להיותם תצורה אסתטית ובכך אמת מעוצבת. הניתוח מוכיח את הנבלוּת החברתית באפסותה של היומרה הזאת. הפרק על חרושת התרבות מקוטע יותר משאר הפרקים.

הדיון על־פי תזות בפרק ״יסודות האנטישמיות״ הוא בר־תוקף לגבי נסיגתה הממשית של הציוויליזציה הנאורה אל הברבריות. לא רק המגמה הרעיונית, אלא גם המגמה המעשית של ההשמדה העצמית שייכת מתחילתה לתבוניות (Rationalität), וזאת בשום פנים ואופן לא רק מהשלב, שבו מופיעה ההשמדה העצמית באופן גלוי. במובן זה אנו משרטטים כאן קווי־מְתאר של טרום־היסטוריה פילוסופית של האנטישמיות. ה״אירציונליות״ של האנטישמיות נגזרת ממהותה של התבונה השלֶטת עצמה ומהעולם התואם את דמותה של תבונה זו.

הפרק ״יסודות האנטישמיות״ כרוך באופן ישיר במחקרים האמפיריים של ״המכון למחקר חברתי״, מוסד שהקים וקִיים פליקס וייל (Weil). בלי מוסד זה לא היה אפשר לנהל לא רק את מחקרינו, אלא גם חלק נכבד מהעבודה התיאורטית של מהגרים גרמנים, שהמשיכה להתקיים למרות היטלר. את שלוש התזות הראשונות כתבנו ביחד עם לֵיאו לוונטל (Löwenthal), שעבדנו עמו על שאלות מדעיות רבות מאז שנות פרנקפורט הראשונות.

בפרק האחרון אנו מפרסמים רישומים וטיוטות, השייכים בחלקם למעגל המחשבה של הדיונים הקודמים, מבלי שמצאו שם את מקומם; בחלקם האחר מֻתווים רישומים וטיוטות אלה מראש בעיות, שיטופלו בעבודותינו הבאות. רובן מתייחסות לאנתרופולוגיה דיאלקטית.

לוס אנג׳לס, קליפורניה

מקס הורקהיימר, תיאודור ו׳ אדורנו

הקדמה להוצאה החדשה (1969)

דיאלקטיקה של הנאורות יצאה לאור ב־1947 בהוצאת Querido, אמסטרדאם. הספר, שנפוץ תחילה רק בהדרגה, אזל זה זמן רב. מניעינו להוצאתו־לאור מחדש עתה, בחלוף יותר מעשרים שנה, אינם רק הבקשות הרבות, אלא גם המחשבה, שלא מעט מהרעיונות שבו נשארו יאים לזמן גם כיום; רעיונות אלה קבעו במידה רבה מאוד את עבודותינו התיאורטיות המאוחרות יותר. זר לא יוכל לדמות לעצמו בקלות, עד כמה שנינו גם יחד אחראים לכל משפט ומשפט. חלקים גדולים הכתבנו שנינו ביחד; המתח בין שני הטמפרמנטים הרוחניים, המתמזגים בדיאלקטיקה, הוא יסוד־החיים שלה.

איננו דבקים בכל דבר ודבר האמור בספר. דבקות כזאת לא היתה מתיישבת עם תיאוריה הפוסקת, שהזמן הוא ליבתה של האמת, תיאוריה שאיננה מעמידה את האמת כבלתי־משתנית נוכח התנועה ההיסטורית. הספר נכתב כאשר קִצו של הטרור הנאציונל־סוציאליסטי כבר נראה בעין. למרות זאת, במקומות לא־מעטים בספר מנוסחת מציאות זמננו באופן שכבר אינו הולם אותה. אולם כבר אז לא המעטנו בהערכת המעבר לעולם מנוהל.

הזוועה המשיכה להתקיים בתקופה של חיצוי פוליטי בין שני גושים עצומים, הנלחצים אובייקטיבית להתנגש זה בזה. הקונפליקטים בעולם השלישי, צמיחתו־מחדש של הטוטליטריזם, אלה הם תקריות היסטוריות, בה במידה שכך היה — על־פי הדיאלקטיקה — הפאשיזם בזמנו. המחשבה הביקורתית, שלא חדלה גם בפני הקִדמה, תובעת עתה נקיטת עמדה למען שרידי החופש, למען מגמות החותרות לאנושיות ממשית, אפילו הן נראות חסרות־אונים נוכח מהלכה הגדול של ההיסטוריה.

ההתפתחות לקראת אינטגרציה מוחלטת — התפתחות שהוכחנה בספר — הופסקה, לא נהרסה; היא מאיימת להתממש מבעד ומעבר לדיקטטורות ומלחמות. התחזית בדבר הגלגול הכרוך בהתפתחות זו, גלגולה של הנאורות בפוזיטיביזם, במיתוס של המצב הקיים, ולבסוף בזיהוי האינטליגנציה עם העוינות לרוח, תחזית זו התאמתה באופן מוחץ. תפישת ההיסטוריה שלנו אינה חושבת לפטור עצמה מתחזית זו, אבל היא איננה רודפת באופן פוזיטיביסטי אחר מידע. בתור ביקורת של פילוסופיה אין היא רוצה לנטוש את הפילוסופיה.

חזרנו לגרמניה מאמריקה, מקום כתיבת הספר, באמונה שנוכל לפעול כאן הן באופן תיאורטי והן באופן מעשי טוב יותר מבכל מקום אחר. ביחד עם פרידריך פולוק (שהספר מוקדש לו — בשעתו לרגל יום־הולדתו החמישים, ועתה לרגל יום־הולדתו השבעים וחמישה) הקמנו מחדש את ״המכון למחקר חברתי״ במחשבה להמשיך ולקדם את התפישה המנוסחת בדיאלקטיקה. בפיתוחה של התיאוריה שלנו מאז הגִרסה הראשונה ובחוויות המשותפות שנלוו לה סייעה בידינו גרטל אדורנו באופן הטוב ביותר.

היינו חסכניים מאוד בשינויים, יותר משנהוג בהוצאות־לאור חדשות של ספרים שחוברו לפני עשרות שנים. לא רצינו לשנות את שכתבנו, אפילו לא את המקומות שהם בבירור בלתי־מספיקים; לעדכן ממש את הטקסט — פירוש הדבר בסופו של חשבון הוא לא פחות מאשר כתיבתו של ספר חדש. העניין כיום הוא שמירת החירות, הפצתה ופיתוחה, במקום האצת המרוץ לקראת עולם מנוהל — יהא זה תהליך עקיף ככל שיהא — דבר זה ביטאנו גם בכתבינו המאוחרים יותר. הסתפקנו בעיקרו של דבר בתיקוני טעויות דפוס וכיוצא באלה. באמצעות הימנעות זו הופך הספר לתיעוד; אנו מקווים שבד בבד הוא אמור להיעשות יותר מכך.

פרנקפורט/מ

מקס הורקהיימר, תיאודור ו׳ אדורנו

עברית: נופר שמעוני, צבי טאובר